

Dörtguly BAÝSÄHEDOW,

*TYA-nyň Magtymguly adyndaky
Dil we edebiyat institutynyň ylmy işgäri*

«MAKSADYM NESIHAT ETMEKDIR HALKA»

Ine, indi ýarym asyr bäri Magtymgulyny okap gelyäris. Ilki atamyň islegi, soň mugallymlaryň talaby boýunça okadyk. Atam könenem, täzedenem sowatlydy, üstesine latyn elipbiýinde-de okaýardy. Şeýle-de bolsa, ol her günki gazetleri we öýdäki kitaplary bize-de okadardy. Bizem atamyzyň möhümini bitirýän kişi bolup, garabaşymyza gaý bolup okardyk. Köplenjem: «Depderler içinde bir depder gördüm, «Kasasyl enbiýa» atly ýaranlar» diýip başlanýan goşgyny okadardy atam. Öň özüniň ýüzlerçe gezek okandygyna, biziňem şonçarak okap berendigimize garamazdan, ol goşgularyň äheňine görä baş atyp oturan ýerinden eneme: «Istär, diňle! Gör, gör, näme diýýä» diýerdi. Onuň bu hereketine indi-indi düşünjek bolýaryn: Magtymguly onuň kalby bilen sazlaşyp, içki dünýäsini heýjana getirýän bolmaly. Şonuň üçin-de ol durup bilmän, şeýdýän bolmaly. Ol wagt biz muňa, ýagny atamyň Magtymguly bilen syr alşyp-berişýändigine düşünemzokdyk...

Herhal, «Magtymguly» elimizden düşmezdi. Ýöne ol döwürde bu beýik akyldaryň paýhasyndan dörän goşgularyň adamyň ýaşyna, bilimine, dünýägaraşyna, durmuşy ýagdaýyna, hatda kitaby eline alan pursadyndaky ruhy ýagdaýyna-da baglylykda her kime bir hili, her gezek bir hili täsir edýändigini bilmezdik. Ol döwürde köp goşgynyň manysyna düşünmän okardyk. Soň-soňlar, agy-garany saýgaryp ugramyzsoň, hiç kim talap etmese-de okardyk. Maşgalamyzda Magtymgulyny okamaýan ýokdy. Magtymguly maşgalamyzyň ýarynydy, hatda, heniz mana düşünmeýän jigilerimiz hem Magtymguly okalanda, sessiz-üýnsüz oturdylar. Ejem dünýäden gaýdandan soň, eneden ýaş galan jigilerim kämahal ýatmaly wagty ýatman, ukusy garyşyp aglardy. Şonda atam kitap bukjasyny eline alardy-da, ondan saralyp giden iki gat kagyz çykaryp, hiňlenibräk «Kepderini» okardy (Ol döwürde şahyryň neşir edilen kitaplaryna bu goşgy girizilmändi). Şeýdip, atam pahyr jigimi Magtymgulynyň sözleri bilen hüwdülärdi welin, çagajyk derrew uka giderdi. Biz bolsak adalat berkarar bolýan

bu goşgynyň tükeniksiz dowam etmegini islärdik. Atam pahyram biziň islegimizi duýýan ýaly, ony öwran-öwran okardy, kim bilýär, belki, özünde-de şol isleg bolandyr...

Hawa, Magtymguly bilen çagalykdan ýaran bolupdyk. Şahyryň çuňňur mana ýugrulan setirlerini doly kabul ederden çaga beýnimiz ejiz bolsa-da, sypynsak, daşy haşamly kitaby elimize alardyk. Ol wagtlar biz şahyryň goşgularynyň diňe bärkije, leksik manysyna düşüňän ekenik, setirleriň arkasynda ýatan hakyky manysy bolsa bize görünmän galýan eken. Şonuň üçin-de şahyryň:

– Gýýjüň-kuwwatiň gidende,

Ogul-gyzyň ýatça bolmaz –

diýen setirlerini okanymyzda, günde-günaşa diýen ýaly ogullarynyň «hüjümine» sezewar bolup, goňşy-golamyň kömegine mätäç bolýan Nurly aga göz önümize gelderdi. Ol wagt biz «ýadyň» oduň bilen girip, külüň bilen çykýan, durmuşyň ajsyny-süýjüsini deň çekişýän ýanyoldaşyňdygyny bilemzokdyk. «Ýat illerde mysapyrlyk çekenden, ursa-sökse, horlasa-da, il ýagşy» diýen setirleri okanymyzda bolsa, manysyna düşüňän: «Muny kim bilmeýär?» diýerdik. Soň Magtymguly «aklamak» üçin: «Bu bir ýalňyşlykdyr. Magtymguly: «Ýat ýurtlarda şa boluban gezenden» diýendir, çünki şonda goşgy has täsirli bolýar» diýip, öz ýanymyzdan oňa delil tapardyk. «Her kimiň özüne Müsürdir jaýy» diýen setirler bolsa şahyryň: «Akyl söze güler nadan söz manysyn bilmeginçä» diýşi ýaly, bize gülkünç gelýärdi, çünki ol döwürde Müsür, biziň düşüňämizde, kömege mätäç, yzagalak, bakna bir ýurtdy; «kyssasy şekerden datly depderler içindäki bir depderi» okatmandyklary üçin, bu sözüň haýsy manyda ulanylandygyny-da bilemzokdyk...

Bir gün telewizorda berilýän edebi gepleşikleriň birinde Mäti aga (Kösäýew) çykyş edip, Magtymguly barada gürrüň berdi. Ol: «Magtymgulynyň goşgulary şeýle bir mana baý, onuň bir bendiniň ýa, hatda bir setiriniň manysyna düşüňmek üçinem, giden bir kitaby okamaly bolýar» diýip, şahyryň «Bilmezmiň» goşgusyndan:

– Hüt-hüt kimin Pereňden Çyn-Maçyna bardygym,
Bag içinde Bulkysyň saçyn açyp gördüгим,

Süleýmanyň tagtyndan sözläp habar berdigim,
«Guş gonsun» diýp başymga, bilbil heňin gurdugym,
Çarşenbe gün çäş wagty gondurdygym bilmezmiň –

diýen setirlerini mysal getirdi-de, olaryň manysyna düşünmek üçin, giden bir kitaby okamalydygyny aýdyp, «Kasasyl enbiýanyň» Süleýman pygamber baradaky kyssasyny iki-üç jümlede gürrüň berdi. Şondan soň mende şahyryň: «Süleýman dek ähdimni syndyrdygym bilmezmiň?» diýen setiriniň manysyna düşünmek höwesini oýandy, emma «agтарыşmy» tä ýurdumyz Garaşsyz bolup, «Kasas-ul-enbiýa» çap edilýänçä, dowam etdirmeli boldum...

Hawa, şeýde-şeýde, Magtymgulynyň dünýäsine assa-assa, gadamma-gadam aralaşýardyk. Türkmenistan radiosynda işleýärkäm, bir gün Magtymgulynyň goşgularynyň ses ýazgysyny etmegi tabşyrdylar. Ol döwürde şahyryň goşgularyny mynasyp derejede okap bilýän 3-4 adam bar diýlip hasap edilýärdi. Şolaryň biri-de «Magtymguly» filminde şahyryň keşbini döreden Türkmenistanyň at gazanan artisti Hommat Müllükdü. Aýdyşlaryna görä, beýik şahyryň keşbini döretmek ynanylanda, Hommat Müllük, ilki bilen, şahyryň eserlerini üç edip öwrenipdir. Soň onuň dogduk obasyna baryp, ol ýeriniň adamlary bilen duşuşygy, ýaşullar bilen söhbetdeş bolupdyr, olaryň edimgylymyny, döp-dessuryny, gepleşik aýratynlyklaryny öwrenipdir. Ondan soň ýaşullaryň oňlamagy bilen, özi şol ýerde, ejesi Aşgabatda sadaka berip, şahyryň ruhuna aýat okadypdyrlar. Diňe şondan soň, ýagny şahyryň «ruhundan rugsat alnandan» soň, ol bu işe girişipdir. Zehinli artistimiziň bu hereketi onuň milli buýsanjymyza öwrülen beýik şahyrymyza bolan hormatynyň, yzzatynyň, söýgüsiniň we onuň söz gudratynyň önünde tagzym etmeginiň nyşanydyr. Hommat aga meniň bilen duşuşyga-da çynlakaý taýynlanan bolmaly, çünki ol gapyňy açanda, elinde «Magtymguly» kitaby bardy.

Men teklipe edilen kürsüde oturyp, ses ýazýan enjamymy taýynladym. Ol, bir hili, göwni galan ýaly, elindäki kitaby stoluň üstünde goýdy, soň eline aldy, emma ur-tut okap gidibermedi-de, göýä diýersiň: «Sen muny ýazmaga gelipsiň welin, oňa düşüňäňmi, beri?» diýýän terzde ýüzüme seredip, söze başlady:

– Käbir adamlar Magtymgulyny deklamasiýa ýaly gygyryp, dabaraly okaýarlar. Beýle okamaly däl. Magtymguly – filosof, onuň goşgulary – filosofiýa, pikir. Heý, gygyrybam bir pikir ýöredip bolar-my? Magtymgulyny pessaý, manyly ses bilen okamaly...

Kämahal bilýän zadyňam täze pikir ýaly bolup eşidilýän eken. Hommat aganyň bu sözleri-de, göýä, bir täzelik ýaly, meniň Magtymgula başgaça garamagyma sebäp boldy. Şondan soň onuň goşgularyny okanymda, manysyna görä äheňimi üýtgedip, manysyna görä basym berip, manysyna görä beýan etmäge çalşardym.

Günlerden bir gün Mylly aganyň (Täçmyradowyň) ady dakylan çowlugy Annaseýidiň toýuna bardyk. Şonda Mylly aga bilen bile işleşen adam hökmünde belli diktorymyz, şahyr Geldi Bäşiýewe söz berdiler. Geldi aganyň beren gürrüňi, özgeler-ä bilemok, mende-hä uly täsir galdyrdy:

«Men radio täzeräk gelipdim. Bir gün iş ýerimde otyrkam, Mylly aga ýanyma geldi-de:

– Geldi jan, erte aňşam öýe baraýsaň – diýdi.

– Bolar, Mylly aga – diýdim.

Ertesi aňşam aýdylan wagtynda bardym. Mylly aga myhmana garaşýan bolmaly: uly gazan atarylypdyr, saçak uludan ýazylypdyr.

Biraz wagtdan Mylly aganyň özi ýaly 10-12 sany ýaşuly ýygandy. Nahar çekildi. Iýildi. El ýuwuldy. Soň Mylly aga maňa garap:

– Geldi jan, bize bir kitap okap beräýseň – diýdi-de, Magtymgulynyň saýlanan eserlerini elime tutdurdy.

Okap başladym. Otagyň içi dym-dyrslykdy. Adamlaryň dem alşy eşidilýärdi. Men bolsam başymy galdyrman, şol okap gidip otyryn, okap gidip otyryn. Birden başymy galdyraýmanmy? Gören zadym meni haýran etdi: ýaşulularyň gözlerinden ýaş akýardy. Käbirleriniň sakgaly, käbirleriniň köýnegi ýaşa ezilipdi...»

Ol ýaşululary agladan zat nämekä?

Megerem, olar Magtymgula düşünen bolmaly, onuň sözlerinden many alan bolmaly.

Söýgüli şahyrlarymyzyň biri Gurbannazar Ezizowyň ýanyoldasynyň aýtmagyna görä, ol Magtymgulyny gözüne ýaş aýlaman okap bilmändir: many alypdyr ussadyňyň sözünden...

Bir gün Kerim aga (Gurbanpesow) bir oturylyşykda goşgy okapdyr. Şonda oturanlardan biri: «Kerim aga, siz – döwrümiziň Magtymgulusy» diýipdir. Şahyryň göwnüni görmek üçin aýdylan bu sözlere onuň gahary gelip: «Inim, Magtymgula dil ýetirme, bizmi onuň bilen deňleşjek? Ol Hakdan içendir. Gaýdyp, dagy-duwara bu sözüňi diliňe alaymagyn» diýipdir...

Bu sözler kiçi dilden bärden aýdylan sözler däl, kalpdan gaýdan sözler. Sebäbi: «Zer gadyryny zergär biler» diýlişi ýaly, many bazarynda dellala dönüp, şirin gazal donuny biçen şahyryň sözleriniň gadyryny-da söz ussatlary bilýärler. Bir talybyň: «Magtymgulynyň bir setirine düşünmedim» diýip, beren soragyna Mäti aganyň: «Biz onuň bir setirine-de düşünemzok, seniňki ýekeje setir bolsa, ýagşy-la» diýmegi-de munuň aýdyň mysalydyr.

Bizem Mäti aga sorag beren talyp mysaly Magtymgulyny «käbir setirlerine düşünmän» okardyk. Şol düşünmeyän setirlerimiziň biri-de her günortan radioda berilýän konsertde günde-günaşa diýen ýaly gaýtalanyp duran: «Ýashana ýerinde gülmek ýaraşmaz, toýuň meýlisinde gülen ýagşydyr» diýen setirlerdi. Hernäçe jan etsek-de, muňa «delil» tapyp bilemzokdyk, bu setirler-de biziň üçin syrlylygyna galýardy. Eýse, ýashana ýerinde gülmegiň gelşiksizdigini kim bilmeyär? Näme üçin biziň beýik filosof şahyrymyz şeýle sada pikir aýdýar? Hany, onuň çuňňur akyly, paýhasy, hany, setirleriň arkasynda gizlenip ýatan syrly manylar?

Bularyň ählisi-de bar eken, ýöne ony görmegi başarmak gerek eken. Soýuz döwründe syýasy maksat üçin Magtymgulyny dine garşy, dini tankytlaýan, ateist bir şahyr hökmünde görkezmäge çalyşdylar. Eýsem-de bolsa, Magtymguly-da biziň her birimiz ýaly, öz döwrüniň ogly, öz jemgyýetiniň önümidir. Ol, dine garşy bolmag-a gyrada dursun, gaýta özem dindardyr, dine kalpdan berlendir. Ol Allaha aşyk, onuň jemalyny bir görmäge zar bolup ýaşan şahyrdyr:

Hak yşkydyr bizi goýan közlere;
Bu közlerdir kysmat bolan bizlere...

Ine, hut şunuň üçin-de Magtymgulynyň tutuş döredijiliginiň, ähli filosofiyasynyň gözbaşy dindir. Muňa şahyryň: «Külli işleň beýany

Gurhandadyr, Gurhanda» diýmegem subutnamadyr. «Onuň goşgulary Gurhanyň tefsiri, hadyslaryň beýany» diýsek-de, hakykatdan kän bir daş düşdügimiz bolmaz, çünki ol diňe bir Gurhandaky rowaýatlary goşgy bilen beýan etmek bilen çäklenmän, eýsem, halk köpçüligine düşnükli bolmadyk aýatlary-da sada dile geçiripdir. Şahyryň: «Belen daglar, beýikligiňe buýsanma, güdazda suw bolan zer dek bolar sen» diýen setirleri Gurhanyň «Neml» süresiniň 88-nji aýatynyň beýanydyr. Onda şeýle diýilýär: «Siz daglary görüp: «Doňup dur» diýip oýlarsyňyz. Ýok, olar hem bulutlar ýaly ýörerler. (Bu) ähli närsäni pugta eden Allanyň hünäridir. Elbetde, Ol siziň edýän (hemme) işiňizden habarlydyr».

Şahyryň dilinde bu aýatyň manysy has giňäp, goşmaça, göçme mana-da eýe bolýar, ýagny şahyr bu ýerde «dag» sözüni ulanyp, daga, tebigata ýüzlenýän hem bolsa, ol diňe bir daga degişli bolman, eýsem, özüni hondanbärsi saýyp ýören tekepbir adamlara-da degişlidir, çünki tekepbirlik diniň ýazgarýan häsiýetleriniň biridir. Bu zatlary aýtmak bilen, men üýtgeşik bir pikir aýdýandyryn öýdemok, çünki Magtymgulynyň dini däl-de, ony ýoýýan, öz bet nebsi üçin ondan hyýanatçylykly peýdalanýan dindarsumaklary tankytlandygy bu gün hemmä aýan bir hakykatdyr. «Mollalar ylmyna etmedi amal» ýa bolmasa: «Işanlary riýa eýlär namazy, gafatda ötürer gyş bilen ýazy» diýmek bilen, şahyr dini harap edýänleriň kelte mollalardygyny aýdýar. «Myradym nesihat etmekdir halka» diýen şahyr halky düzgün-tertibe, edep-erkana çagyranda-da, diniň usullaryny ulanypdyr. Olary pany dünýä gyzygyp, bakyny unutmazlyga ündäpdir. «Akmaklar bu ýerde galar gafatda, akyl bolan öz gamyny iýr gider» diýmek bilen, adamyň öz ýaşan döwründe diňe ýagşy amallar bilen meşgul bolmalydygyny, diňe şeýdende, baky dünýäsini gazanyp biljekdigini wagyz edipdir:

Her kişi, kim ýamanlygy kast eýlär,
Iki dünýä öz-özüne kest eýlär.

Bu hikmetli setirler Gurhany Kerimiň «Bakara» süresiniň 81-nji aýatynyň mazmunyny beýan edýär: «Ýok! Kimde-kim ýamanlygy kesp etse we günä gaplanyp galsa, ine, şolar dowzah eýeleridir.

Olar şol ýerde ebedi galjaklar». Şol süräniň 25-nji aýatynda bolsa şu dünýädäki bagtly durmuş bilen ahyretdäki jennetiň parhy beýan edilýär: belkem, bu dünýäde-de jennet ýaly baglarda dürli naz-nygmatlardan hoşal bolup, halal ýanyoldaşlary bilen bagtyýar ömür geçirýän kişiler az däl. Ýöne bu bagtly durmuşyň bir nogsany bolup, ol hem bir gün onuň tamamlanmagydyr. Jennetiň fazylatlarynyň biri onuň ebediligidir, bakylygydyr. Diňe şu baky durmuşa ýetmek üçin, pany dünýäde iman-ygtykat bilen ýagşy amallar edip ýaşamak hökmandyr.

Ine, şu taglymatdan ugur almak bilen, Magtymguly ölümlü-ýitimli bu dünýäni «ýashana» diýip atlandyrypdyr.

Magtymguly, köydi bagrym ot bolup,
Dünýä gelen gidejekdir mat bolup,
Özün bilmeý, oýun edip, şat bolup,
Ýashana ýerinde gülmek ýarazmaz.

«Ýashana» adalgasy Magtymgulynyň oýlap tapan sözi däl. Dünýäniň gurluşyna, ynsanyň yaşaýşyna din nukdaýnazaryndan garaýan her bir adam bu dünýäniň panylygyny, baky durmuşyň bolsa ahyretdä boljakdygyny ykrar edýär. Bu düşünje Magtymgula atasyndan galan miras:

«Ýashana» diýip, aglap geçdi pederiň,
Senmi mundan güle-güle gidersen?

Eýse, Magtymguly käbir adamlaryň aýdyşy ýaly, terkidünýämi?

Ýok. Ol terkidünýä däl. Bolubam bilmez, çünki onuň terkidünýä bolmagyna esas ýok. Onuň okan ylmy, öwrenen taglymaty, uýyan şerigaty terkidünýäligi ret edýär. «Terkidünýä adama jynaza düşmeýär» diýlen düşünje-de şol taglymatyň halk arasyndaky beýanydyr. Yslam dini adamy Allanyň beren nygmatlaryndan peýdalanmaga, hiç zady inkär etmezlige ünedeýär. Şahyryň: «Kim biler ki, ahyretdä neýlärler, iýip-içip, münüp-guçup öt ýagşy» diýen setirleride hut şu taglymatyň beýanydyr. Käbir adam, ylaýta-da diniň gadagan edýän zatlaryna (din bolsa ynsanyýete zyýanly zatlary gadagan

edýär) meýilli adamlar, şahyryň bu setirlerini özlerini aklaýan bir delil hökmünde ulanýarlar. Emma, eger düşünseň, bu setirlerde diniň taglymatyna garşy hiç zat ýokdur.

Magtymgulyny terkidünýä saýýan adamlar oňa düşünmeýän, onuň ýaşan galagoply döwrüni, agyr durmuşyny göz öňüne getirip bilmeýän, üstesine-de şahsy durmuşyndaky betbagtçylyklara biperwaý garaýan adamlardyr. Magtymgulynyň durmuşynda pajygaly wakalar köp bolupdyr. Bu, elbetde, onuň saglyk ýagdaýyna, gün-güzeranyna täsir edipdir, emma erkini syndyryp, Alla bolan mizemez ynanjyny gowşadyp ýa dünýägaraşsny üýtgedip bilmändir:

Biz makalamyzyň başynda Magtymgulynyň goşgularynyň adamyň ýaşyna, bilimine, dünýägaraşsna, durmuş ýagdaýyna, hatda kitaby eline alan pursadyndaky ruhy ýagdaýyna-da baglylykda, aýry-aýry täsir edýändigini belläp geçipdik. Diýmek, bu goşgular adama hemmetaraplaýyn golaý. Adama hemmetaraplaýyn golaý zatda bolsa ylahylyk häsiýeti bardyr. Halkymyzyň Gurhan okalanda, ony kabul edişini ýatlalyň: uludan-kiçä çenli hemme başyny aşak salyp, demini alman diýen ýaly oturýandyr, çünki şol pursatda adamlar, nählidiklerine garamazdan, ylahy sözleriň täsirini duýýarlar; kalplarynyň owazy şol sesler bilen sazlaşýar, kalplar rahatlyk tapýar, köşeşýär, adamlaryň dünýäsi giňeýär. Magtymgulyny okanynda-da, hut şonuň ýaly duýgyny başdan geçirýärsiň. Çünki Gurhan türkmen dilinde-de dertlä şypa, gamgyna teselli, ruhdan düşene goltgy, ysgynsyza medet, kalplara kuwvatdyr. Köpräk okaň Magtymgulyny! Ýürekden okaň! Okaýany-da jan gulagyn berip diňläň!